

Faculty of Social Sciences
Institute of Social Studies and Research

Quarterly of Social Studies Research in Iran
Vol. 10, No. 4:1149-1179, Winter 2022
Doi: 10.22059/JISR.2021.308636.1107

Ontological Foundations Analysis of Sociological Research in Iran*

Hamid Heydari¹
Mohammad taghi Iman²
Habib Ahmadi³
Esfandiyar ghafarinasab⁴

Received: November 20, 2020 Accepted: May 28, 2021

Abstract

Introduction: Acquisition of philosophy and its related conceptual system are considered necessary for carrying out of a social research. Indeed, in every scientific era, the subject and features of a specific science has been much more determined by ontological mechanism, then exploration, description, explanation or even analysis or prediction will be possible. The nature of reality and the objects that we can know more, are the main ontological questions. Investigation of "Existence" is considered as the heart of ontology. It also determines assumptions representing social research approaches considering reality. Essentially, ontological and epistemological paradigms available in every scientific approach as its paradigm foundation, directly represent the specific science and its methodological features.

Thus, using a paradigm approach, the present study, characterizes Iranian sociologists Research ontological orientation in term of the logical process of science generation into positivism, interpretation and critical sciences and then describes these sociologists' conceptual system. Discovering and analysis of the sociologists'

* Scientific research article, Extracted from the Dissertation " Paradigmatic Evaluation of Sociological Research in Iran after the Islamic Revolution", Faculty of Economy, Management and Social Sciences, Ph.D. Dissertation in Sociology.

1. PhD of Sociology, Shiraz university, Shiraz, Iran. (Corresponding Author),
h_heidary62@yahoo.com

2. Professor of the Sociology, Shiraz university, Shiraz, Iran, iman@shirazu.ac.ir

3. Professor of the Sociology, Shiraz university, Shiraz, Iran, hamadi@shirazu.ac.ir

4. Assistant Professor of the Sociology, Shiraz university, Shiraz, Iran, ghafari.na@gmail.com

research ontological presumptions both reveal the directions of science generation through social realities, and offers comparison within the current ontological paradigms over sociological research. It is suggested that in addition to identifying the sociologists' scientific identity, challenges related to their research paradigm foundations be understood.

Method: The present research conducted upon the logical foundation of qualitative research. In this line, we have applied interpretation approach and interrogative strategy. The current article results have been collected by using directed content analysis through criterion sampling and document review of interviews contents, including 55 scientific samples related to 6 participants of the study.

Findings: The results show that the interpretation paradigm has been dominated in the Fayaz, Mohadesi and GhaneiiRaad's research ontological, while in the AzaadArmaki, RafiPour and Chalabi's research ontological, the positivism paradigm plays the key role. But, there is no single and discriminative discourse border among the scientific research, and for describing these scientist's thought combination of paradigms must be addressed.

Conclusion: Practical directions toward research and investigation about social world mainly depend on theories, approaches and strategies carried out by a researcher. Social researchers are encountered with many options that force them to apply different research strategies, which consequently results in different outcomes and findings. It is supposed that these above mentioned variables are determined by the researcher ontological approach.

The present study was trying to find out the Iranian sociologist's ontological paradigm and then their conceptual system. The study results show that the selected researcher ontological approaches are different in term of positivism, interpretation, critical approaches, however, deep analysis demonstrated that this ontological bordering is not so stable. Indeed, the findings reveal paradigm combination among AzaadArmaki, GhaneiiRaad, RafiPour and Mohadesi's sociologically studies. So, drawing out a distinctive ontological border among these sociologists or even their own single research is not so easy. That resulted in disorder to addressing the dominant ontological approaches over the Iranian sociologists' studies.

Keywords: Paradigm, Scientific Cognition, Ontology, Qualitative Material Analysis, Sociology

Bibliography

- Abaazari, Y. (1998), **Wisdom of Sociology**, Tehran: Tarhe No Publications. (*In Persian*)
- Abdolkarimi, B. (1991), **Review of Dr.r Shariati's Political Philosophy Foundation**, Tehran: Mo'alef Publications. (*In Persian*)
- Alexander, L. (1959). Quantitative and Qualitative Approaches to Content Analysis. In Ithiel de Sola Pool (Ed.), **Trends in Content Analysis** (pp. 1–32). Urbana: University of Illinois Press.
- Azaad Armakim, T. (2010), **Sociology of Controversial Science in the Iran**, Tehran: Nashre Elm Publications. (*In Persian*)

- Azaad Armaki, T. (2012a), **Structure of Sociological Theory in Iran**, Tehran: Nashre Elm Publications. (*In Persian*)
- Azaad Armaki, T. (2012b), **Subjective Foundations of Iranian's Society Theory**, Tehran: Nashre Elm Publications. (*In Persian*)
- Azaad Armaki, T. (2014a), **Academic Writtings about Sociology of Emil Durkaim and Max Weber**, Tehran: Nashre Elm Publications. (*In Persian*)
- Azaad Armaki, T. (2014b), **Conceptual and Theoretical Meanings of Iranian's Sociology: In Detail of Sociologo of Iran pp: 17-42**, Tehran: Jahade Daneshgahi-Tehran's Branche Publications. (*In Persian*)
- Azaad Armaki, T. (2016), **Changes, Challenges and Future of Irainian's Family**, Tehran: Tisa Publications. (*In Persian*)
- Azaad Armaki, T. (2017), **University and Iranian's Society Challenges**, Tehran: Center of Cultural and Social Research Studies. (*In Persian*)
- Bhaskar, R. (2008), **The Formation of Critical Realism: A Personal Perspective (Ontological Exporations)**, Abingdon, : Routledge.
- Blakie, N. (1993), **Approaches to Social Enquiry**, Cambridge, MA: Polity Pess.
- Bliki, N. (2012), **Research Paradigms in Humanities**, Translated by S. H.R, Hasani, M.T, Iman and S.M, M, Ghom: Hoze and University Research Center. (*In Persian*)
- Bryant, C. (1985), **Positivism in Social Theory and Research** , New York: St. Martin's Press. New York.
- Chalabi, M. (2002), **Emprical Investigation of Personality System in Iran: The Culture, Art and Communication Research Center**. (*In Persian*)
- Chalabi, M. (2004), **The Conceptual Framework of Surveys Carried out About Iranians' Values and Attitudes**, Tehran: The Islamic Cuture and Consutantive Ministry, The National Programs Center. (*In Persian*)
- Chalabi, M. (2013), **Sociology of Order: Theoretical Explanation and Analysis of Social Order**, Tehran: Ney Publications. (*In Persian*)
- Chalabi, M. (2015), **Social Analis in the Environment of Agency**, Tehran: Ney Publications. (*In Persian*)
- Chalabi, M. (2016), **Theoretical and Comparative Analysis in Sociology**, Tehran: Ney Publications. (*In Persian*)
- Denzin, N., and& Lincoln, Y. (1985), **Naturalistic Inquiry**, Beverly Hills, CA: Sage Publications, Ltd.
- Denzin, N., & Lincoln, Y. (1994). Introduction: Entering the Field of Qualitative Research. In N. Denzin & Y. Lincoln (Eds.), **Handbook Ofof Qualitative Research** (pp. 1-17).), Thousand Oaks, CA: Sage.
- Fayaz, E. (2008), **Future Iran toward Ethnologically Pattern that Becoming a Powerfull Iran**, Tehran: The Culture, Art and Communication Research Center. (*In Persian*)
- Fayaz, E. (2010a), **Epistemological Sociology of literature and Communications**, Tehran: The Islamic Cuture and Consutantive Ministry: The Office of Media Development and Studies. (*In Persian*)
- Fayaz, E. (2010b), **Historical Ethnology of Sciense Epistemology in Iran**, Tehran: International Publications Company. (*In Persian*)
- Fayaz, E. (2011), **Politics of Religion and Culture**, Tehran: Imam Sadigh University Publications. (*In Persian*)

- Fayaz, E. (2013), **Iranian Ethnology: Rethinking About the Iran's Current Conditions**, Mashhad: Sepideh Bavaraan Publications. (*In Persian*)
- Fayaz, E. (2014), **Absece of Wisdom in the Iranian Sociology: In Detail of Iranian Sociology**, pp 57-66, Tehran: Jahaadeh Daneshgahi, Tehran Branche. (*In Persian*)
- Fazeli, M. et al. (2015), An Internal Assessment of Iran's Sociological Education System External Quality, **Iranian Sociological Journal**: , 16 No. (2),: 3-27. (*In Persian*)
- Früh, Werner. (2007).), **Inhaltsanalyse [Content analysis]** (6th eEd.). ition). Konstanz: UVK. George, .
- GhaneiiRaad, M. A. (2014), **Pre-Pattern Conversations Aboutabout the Iranian Sociology; In Detail of Iranian Sociology (pp: 175-200)**, Tehran: Jahadeh Jihad Daneshgahi Publications, Tehran Branche. (*In Persian*)
- GhaneiiRaad, M. A. (2018), **Sho'obie's Ethics and Scientific Morality**, Tehran: Scintific and Cultural Publicatiins. (*In Persian*)
- GhaneiiRaad, M.A. (2002), **Geneology of the Modern Rationality: A Post-Modern Interpretation of D.r Ali Shari'tis' Thoughts**, Tehran: Critics of Culture Publications. (*In Persian*)
- GhaneiiRaad, M.A. (2003), **Dissimillation of Knowledge: The Relations Between Science and Social-Economics Systems in Iran**, Tehran: Center of Scientifics Politics Studies in Iran. (*In Persian*)
- GhaneiiRaad, M.A. (2004), Pre-Pattern Conversations Aboutabout the Iranian Sociology, **Iranian Sociological Journal**: , (No. 1): 5-39. (*In Persian*)
- Guba, E., & Lincoln, Y. (2005), Paradigmatic Controversies, Contradictions, and Emerging Confluences. , In N. Denzin & Y. Lincoln (Eds.), **Handbook of Qualitative Research** (3rd ed., pp. 191-215). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Heydari, H. (2019), **Paradigm Assessment of Irans' Post-Revolution Sociological Research**, P.H.hD Thesis, Economics, Management and Social Sciences Faculty, University of Shiraz, Shiraz. (*In Persian*)
- Hsieh, Hsiu.-Fang., & and Shannon, Sarah. E. (2005).), Three Approaches to Qualitative Content Analysis, **Qual Health Res**, No. 15: 1277- 1288.
- Iman, M. T. (2012), **Philosophy of Reaserch Method in Social Sciences**, Ghom: Hoze and Andishe Reasarch Center. (*In Persian*)
- Iman, M. T. (2017), **Identity of Social Sciences' Scientific Cognition in the Iran**, Tehran: Social and Cultural Reaseach Institute. (*In Persian*)
- Kachouyan, H., & and Karimi, J. (2006), Positivism and Sociology in Iran, **Social Sciences Journal**: , No. 28: pp 28-54. (*In Persian*)
- Kuckartz, Udo U. (2009). **Einführung in Die Computergestützte Analyse Qualitativer Daten [Introduction to the Computer-Aided Analysis of Qualitative Data]** (3rd rev. ed.). Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Lather, P. (1992), Critical Farmes in Educational Research: Fiminist and Post Structural Perspectives, **Theory in to Practice**. , Vol xxxi, No. 2, : pp. 87-99.
- Markouzeh, H. (1978), **Wisdom and Revolution**, Translated by M. Salasi, Tehran: Javidan Publications. (*In Persian*)
- Merditt, GH. et al. (2010), **Qualitive and Qandative Research Mothod in Education and Psychology**, Translated by A. R. . Nasr and Eet al, ., Tehran: Published by Shahid Beheshti University and Samt Publications. (*In Persian*)

- Mohadesi Gilvairi, H. (2013), Refuse to Measurement of Inwardness and Possibility of Inwardness Ranking, **Journal of Iranian Social Studies**: , 7 (No. 1) pp: 136-165. (*In Persian*)
- Mohadesi Gilvairi, H. (2018a), **The University Story: Sociology of Scientific Organisations and Academic Life**, Tehran: The Cultural and Social Studies Research Center. (*In Persian*)
- Mohadesi Gilvairi, H. (2018b), **Hey. You Are Yourself Haj: Memories of a Sociologist about his Haj Religious Travel**, Tehran: Critics of Culture. (*In Persian*)
- Mohadesi Gilvairi, H. (2018c), **The God and Street: The Relations Between Sublime Issue and Social-Political Order**, Tehran: Critics of Culture. (*In Persian*)
- Morgan, D. (2007), Paradigms Lost and Pragmatism Regained: Methodological Implications of Combining Qualitative and Quantitative Methods, **Journal of Mixed Methods Research**, 1 (No. 1): 48-76.
- Neuman, W. L. (1997), **Social Research Methods, Qualitative and Quantitative Approaches**, London: Allyn and Bacon.
- Neuman, W. L. (2007), **Basics of Social Research Methods, Qualitative and Quantitative Approaches**, (Third 3rd Edition), London: Allyn and Bacon.
- Paya, A. et al. (2015), **Pathological and Critical Approach toward Social and Humanity Sciences in Iran**, Tehran: Tarhe Naghd. (*In Persian*)
- RafiPour, F. (2001), **Development and Conflict: Analysis of Islamic Revoltion and Iran's Social Problems**, Tehran: Publications Company. (*In Persian*)
- RafiPour, F. (2007), State and Nation in the Aferica: Negro Governance and Discriminative Political Behavior Aboutabout Two Black and White Race, **Shahid Beheshti University: Journal of Humanities Faculty**, 15 (No. 58-59): 109-131. (*In Persian*)
- RafiPour, F. (2008), **Social Anotomi: An Introduction through Applicative Sociology**, Tehran: Publications Company. (*In Persian*)
- RafiPour, F. (2014a), **It's Impossible that Iran Brecomes Destroyed**, Tehran: Publications Company. (*In Persian*)
- RafiPour, F. (2014b), **Iran's Scientific Growth Obstacles and its Solutions**, Tehran: Publications Company. (*In Persian*)
- Roynshtain, D. (2007), **Marx and Vintgshtain: Social Praxis and Social Explanation**, Translated by Sh, Mosama Parast, Tehran: Ney Publications. (*In Persian*)
- Royse, David D. (2004), **Research Methods in Social Work**, Thomson Brooks or Cole Press.
- Sarantakos, sS. (1993), **Social Research**, Australia, Milbourne: McMilaan Educatio Australia Pty Ltd.
- Shank, G. (2006), **Qualitative Research: A Personal Skills Approach**, Pearson, Merrill Prentice-Hall.
- Sonderz, P. (2012), **Social Theory and Urban Issue**, Translated by M, . SharePour, Tehran: Tisa Publications. (*In Persian*)
- Tashakkori, Abbas., & and Teddlie, Charles. (2010), **Handbook of Mixed Methods in Social & Behavioral Research**, London, : SAGE Publications, Inc.

- Tavakol Kousari, S.eyed Mohammad. Ali., and& M. Rahimi Sajabi, M. (2012). "Sociological Theorization in Iran: A Study from the Perspective of Sociology of Sociology." **International Journal of Humanities and Social Science**, 2No. (8): 200-210.

واکاوی مبانی هستی‌شناختی پژوهش‌های جامعه‌شناختی در ایران*

حمید حیدری^۱

محمدتقی ایمان^۲

حیب احمدی^۳

اسفندیار غفاری‌نسب^۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۰۷

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۸/۳۱

Doi: 10.22059/JISR.2021.308636.1107

چکیده

پژوهش حاضر با استفاده از رویکرد پارادایمی، جهت‌گیری هستی‌شناختی پژوهش‌های جامعه‌شناسان ایرانی را براساس فرایند منطقی تولید علم در علم اثباتی و علم تفسیری و علم انتقادی از هم متمایز و براساس آن، دستگاه مفهومی جامعه‌شناسان منتخب را توصیف کرده است. یافته‌های پژوهش، متکی بر مبانی منطقی تحقیقات کیفی و براساس رویکرد تفسیری و استراتژی استفهامی و با روش تحلیل محتوای کیفی جهت‌دار از طریق نمونه‌گیری هدفمند چندگانه، با خوانش رتوریک متن مصاحبه‌های انجام شده و نیز ۵۵ اثر علمی شش نفر از مشارکت‌کنندگان تحقیق، به‌دست آمده است. بر این اساس، در هستی‌شناسی پژوهش‌های فیاض و محدثی و قانع‌راد، ادبیات پارادایمی علم تفسیری غالب و در هستی‌شناسی پژوهش‌های آزادارمکی و رفیع‌پور و چلبی، ادبیات پارادایمی علم اثباتی حاکم است. به‌رغم این‌که می‌توان رتوریک گفتگویی واحدی را در همه پژوهش‌های اندیشمندان موردنظر تصدیق کرد، بلکه می‌توان در مواردی ترکیبی از رویکردهای پارادایمی را در فعالیت‌های علمی آن‌ها معرفی کرد. **واژه‌های کلیدی:** پارادایم، تحلیل محتوای کیفی، جامعه‌شناسی، معرفت علمی، هستی‌شناسی.

* مقاله علمی - پژوهشی مستخرج از رساله دکتری با عنوان «ارزیابی پارادایمی پژوهش‌های جامعه‌شناختی ایران پس از انقلاب»، دانشگاه شیراز، دانشکده اقتصاد، مدیریت و علوم اجتماعی.

۱ دکتری جامعه‌شناسی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران (نویسنده مسئول)، h_heidary62@yahoo.com

۲ استاد گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران، iman@shirazu.ac.ir

۳ استاد گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران، hamadi@shirazu.ac.ir

۴ دانشیار گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران، ghafari.na@gmail.com

مقدمه و طرح مسئله

برای انجام پژوهش‌های اجتماعی، به فلسفه و ابزارهای مفهومی آن نیاز است. در واقع در هر حوزه علمی، پیش از هرچیز، موضوع آن علم و مختصات آن از طریق هستی‌شناسی^۱ مشخص شده است و پس از آن اکتشاف، توصیف، تبیین یا تحلیل و نیز پیش‌بینی امکان‌پذیر می‌شود؛ زیرا با مشخص شدن «موضوع» هر علم و اینکه «چه» چیزی را می‌توان شناخت، پرسش از چگونگی شناخت و پس از آن فرایندهای مرتبط با پژوهش، معنادار خواهند بود. چنان‌که پژوهشگران علوم اجتماعی در تحقیقات خود به‌نحوی تلویحی، به اصول هستی‌شناسی خاصی پایبندی نشان می‌دهند.

پژوهش‌های اجتماعی، مجموعه فعالیت‌های منظم براساس دیدگاه‌های نظری معینی است که با پارادایم، مسیر جست‌وجوی پرسش‌های پژوهشگر اجتماعی برای یافتن پاسخ‌ها را مشخص می‌کند (بلیکی، ۱۹۹۳: ۷؛ نیومن، ۱۹۹۷: ۶۲). پارادایم همان چشم‌انداز نظری یا کلیت فکری پژوهشگر است (بوریل و مورگان، ۱۹۹۷) که جهت‌گیری نظری پژوهش را تعیین می‌کند (لاتر، ۱۹۹۲) و در ارتباط بین ذهنی اندیشمندان، اجتماعات علمی آن را پذیرفته‌اند (مورگان، ۲۰۰۷).

بررسی چشم‌اندازهای نظری نشان می‌دهد در علوم اجتماعی پارادایم‌های متعددی وجود دارد که اندیشمندان آن‌ها را در طبقه‌بندی‌های متفاوتی از هم متمایز کرده‌اند (ر.ک: لاتر، ۱۹۹۲؛ بلیکی، ۱۳۹۱ و ایمان، ۱۳۹۱)، اما اساس روش‌شناسی در علوم اجتماعی، بر مبنای سه پارادایم اثبات‌گرایی^۲ و تفسیری^۳ و انتقادی^۴ شکل گرفته است (سارانتاکوس، ۱۹۹۳: ۳۳). در پژوهش حاضر رویکردهای نظری علوم اجتماعی براساس سه پارادایم یادشده متمایز می‌شوند که طی دهه‌های اخیر، هدایت‌گر پژوهش‌های اجتماعی بوده‌اند و براساس آن، هستی‌شناسی در کلیت فکری یا پارادایم‌های مسلط بر پژوهش‌های جامعه‌شناختی ایران شناسایی و تحلیل می‌شود.

در پارادایم، برای مشخص کردن هستی‌شناسی پژوهش‌های اجتماعی، زیربنای فلسفی نظریه‌های علمی وجود دارد (نیومن، ۱۹۹۷؛ مورگان، ۲۰۰۷). هستی‌شناسی همان پیش‌فرض‌های هر رویکرد پژوهشی درباره ماهیت واقعیت و اجزای واقعیت و چگونگی ارتباط بین اجزا است (بلیکی، ۱۹۹۳: ۶؛ ایمان، ۱۳۹۱: ۵۳). بر این اساس می‌توان با روشن کردن پیش‌فرض‌هایی که

1 Ontology
2 Positivism
3 Interpretive
4 Critical

بیانگر هستی‌شناسی پژوهش هستند، معیارهای ارزیابی هویت معرفت علمی در حوزه جامعه‌شناسی را تعیین کرد؛ بنابراین هدف پژوهش، واکاوی خاستگاه‌های هستی‌شناختی پژوهش‌های جامعه‌شناختی در ایران است تا از این طریق، شناسایی و توصیف هستی‌شناسی و پارادایم‌های غالب در جامعه‌شناسی ایران پس از انقلاب اسلامی امکان‌پذیر شود.

هستی‌شناسی چشم‌اندازهای نظری در معرفت علمی علوم اجتماعی

پرسش‌های هستی‌شناختی، درباره چستی شکل و ماهیت واقعیت هستند. اینکه چه چیزی وجود دارد که می‌توان درباره آن شناخت کسب کرد. هستی‌شناسی، علم یا مطالعه وجود است و فرض‌هایی را که رهیافت‌های تحقیق اجتماعی درباره ماهیت واقعیت ارائه می‌دهند، مشخص می‌کند. شکل و قالب آن، عناصر تشکیل‌دهنده آن و چگونگی تعامل این واحدها با یکدیگر، در هستی‌شناسی هر رهیافت تحقیقی مشخص و تعریف می‌شوند (بلیکی، ۱۳۹۱: ۶۳). نخستین پرسش‌هایی که هر پارادایم به آن پاسخ می‌دهد و آن پاسخ‌ها مبنای هر پارادایم را می‌سازند، مربوط به پرسش‌های هستی‌شناختی است (ایمان، ۱۳۹۱ و ۱۳۹۶). برای روشن‌شدن تمایز هستی‌شناسی در چشم‌اندازهای نظری، در ادامه، هستی‌شناسی پارادایم‌های علوم اجتماعی معرفی می‌شوند.

هستی‌شناسی اثبات‌گرایی

فلسفه اثبات‌گرایی را به اندیشه‌های تجربه‌گرایان مانند بیکن^۱ (۱۵۶۱-۱۶۲۶) و دکارت^۲ (۱۵۹۶-۱۶۵۰) ارجاع می‌دهند. بیکن از «ضرورت وجود علم واحد عام» سخن به میان آورده است (آدورنو و هورکهایمر، ۱۳۸۴: ۳۵) و دکارت، از علم عامی که قرار است ریشه و پایه همه علوم در مطالعه طبیعت شود، صحبت می‌کند (ص: ۲۴). در فلسفه دکارت، انسان مطابق اصل «من فکر می‌کنم»^۳، در چرخشی هستی‌شناختی به مرکز نسبت‌های^۴ هر آنچه به‌طور کلی هست بدل می‌شود (هیدگر، ۱۳۷۵: ۱۲).

دیدگاه‌های اثبات‌گرایی در علوم اجتماعی، به‌وسیله آگوست کنت^۵ (۱۷۹۸-۱۸۵۷) و امیل دورکیم^۱ (۱۸۵۸-۱۹۱۷) ارائه شد. به باور دورکیم، چون ماهیت خارجی اشیا از طریق حواس بر

1 Francis Bacon

2 René Descartes

3 cogito

4 Relational Center

5 Auguste Comte

ما آشکار می‌شود، برای رسیدن به عینیت، علم بایستی از ادراک حسی شروع کند؛ نه از مفاهیمی که مستقل از ادراک حسی شکل گرفته‌اند (برایانت، ۱۹۸۵: ۳۷). بنا بر هستی‌شناسی اثبات‌گرایی، واقعیت مستقل از «فاعل شناسا» وجود دارد و می‌توان آن را شناسایی کرد. به‌علاوه، ابژه‌های مشاهده‌پذیر و ابژه‌های مشاهده‌ناپذیر از هم متمایز می‌شوند؛ زیرا دسترسی به دانش دربارهٔ ابژه‌های مشاهده‌ناپذیر، امکان‌پذیر نیست (بلیکی، ۱۳۹۱: ۱۹۳). همچنین پدیده‌های جهان، عینیت‌ها یا واقعیت‌هایی خنثی هستند که قوانین همیشه معتبر بر آن‌ها تسلط دارند (مارکوزه، ۱۳۵۷: ۲۹۹)؛ زیرا جهان، منظم و از رویدادهای مشاهده‌پذیر، مجزا و ذره‌ای شکل گرفته است. این نظم را می‌توان با گزاره‌های کلی و وجود ارتباطات ثابت بین رویدادها نشان داد.

هستی‌شناسی تفسیری

پارادایم تفسیری، ریشه در دیدگاه‌های کانت^۲ (۱۷۲۴-۱۸۰۴) و دیلتای^۳ (۱۸۳۳-۱۹۱۱) و هوسرل^۴ (۱۸۵۹-۱۹۳۸) دارد. کانت بر آزادی ذاتی سوژهٔ انسانی تأکید می‌کرد؛ به این معنی که قوانین علی تعیین‌کننده نمی‌توانند چیز مطلوبی در بررسی انسان باشند (روبنشتاین، ۱۳۸۶: ۳۲)، اما دیلتای بر ماهیت متمایز تجربه و فهم تاریخی تأکید داشت. بر این اساس، با نقدهای شدید از فلسفهٔ اثبات‌گرایی، فلسفهٔ تاریخی‌گری و فلسفهٔ علوم انسانی را با طرح تمایز علوم انسانی از علوم طبیعی ارائه کرد.

پارادایم تفسیری در علوم اجتماعی، براساس باورهای ایدئالیستی شکل گرفته است. به‌رغم این، تنوعی از دیدگاه‌های ایدئالیستی وجود دارد، اما اتفاق نظر آن‌ها بر این است که جهان پیرامون آفریدهٔ ذهن است (ویلیامز و مای، ۱۹۹۶: ۵۹). علوم اجتماعی تفسیری را به‌طور خاص باید در اندیشه‌های وبر^۵ (۱۸۶۴-۱۹۲۰) و شوتز^۶ (۱۸۹۹-۱۹۵۹) و مید^۷ (۱۸۶۳-۱۹۳۱)، جست‌وجو کرد. به باور وبر، علوم اجتماعی در موضعی فراتر از صرفاً نشان‌دادن روابط کارکردی و همسانی‌ها است. علوم اجتماعی کاری را به انجام می‌رساند که در علوم طبیعی دست‌نیافتنی و آن فهم ذهنی کنش افراد سازندهٔ آن است (روبنشتاین، ۱۳۸۶: ۳۳). در این

1 Emile Durkheim

2 Immanuel Kant

3 Wilhelm Dilthey

4 Edmund Husserl

5 Max Weber

6 Alfred Schütz

7 George Herbert Mead

دیدگاه، آگاهی انسان معنادار است و کنشگران آگاهانه، جهان اجتماعی را برمی‌سازند؛ بنابراین، دنیای اجتماعی را می‌توان به لحاظ ذهنی تجربه کرد، نه به لحاظ عینی که مستقل از کنش روزانه کنشگران است؛ زیرا کنش‌ها نتیجه تفسیرهایی است که کنشگران از دنیای اجتماعی دارند و به وسیله ساختارهای اجتماعی تعیین نمی‌شود.

بنا بر هستی‌شناسی تفسیرگرایی، واقعیت اجتماعی محصول فرایندهایی است که طی آن، کنشگران اجتماعی به اتفاق هم معانی کنش‌ها و موقعیت‌ها را ایجاد می‌کنند. درک جهان خارجی نتیجه تجربه انسانی در یک فرایند تفسیری است. انسان‌ها براساس تفسیری که از موقعیت‌هایشان دارند، کنشگری می‌کنند. واقعیت اجتماعی، همان تفسیرهای افراد است و چیزی نیست بتوان آن را به شیوه‌های مختلف تفسیر کرد، بلکه واقعیت از پیش تفسیر شده است (بلیکی، ۱۳۹۱: ۱۹۵). بر این اساس، هیچ نقطه نظر یا وضعیت ارزشی نسبت به دیگر دیدگاه‌ها یا وضعیت‌های ارزشی، برتری ندارد، بلکه واقعیت‌ها سازه‌ها یا برساخته‌های روانی، اجتماعی، تجربی، خاص و وابسته به زمان و مکانی هستند که در آن برساخت می‌شوند.

هستی‌شناسی انتقادی

بنیان‌های فکری پارادایم انتقادی ریشه در دیدگاه‌های مارکس^۱ (۱۸۱۸-۱۸۸۳) و فروید^۲ (۱۸۵۶-۱۹۳۹) دارد. رهیافت مارکس را «ماتریالیسم دیالکتیک»^۳ نامیده‌اند که تحلیل‌های مارکس براساس آن شکل گرفته است. دیالکتیک به این معنا است که هر کلی، از وحدت اجزای متناقض تشکیل شده است؛ به طوری که فهم هر یک از ابعاد واقعیت، بدون توجه به ارتباط آن با بستر و زمینه غیرممکن است. به علاوه، رابطه ابعاد واقعیت از نوع به هم وابستگی متقابل، ذاتاً متخاصم است؛ بنابراین براساس روش تحلیل دیالکتیکی، هیچ یک از ابعاد واقعیت را نمی‌توان مستقل از کلیت روابط اجتماعی و تعیین‌هایی تحلیل کرد که این بعد از واقعیت بخش ضروری آن‌ها است. به تعبیری، هر نوع تبیین یک بخش و عنصر، فقط از طریق تحلیل کل امکان‌پذیر می‌شود. ایده ماتریالیسم، بر تقدم دنیای مادی بر ادراک و ذهنیت انسان‌ها درباره جهان‌شان تأکید دارد. از این رو، باید ایده‌های ما درباره جهان و چگونگی فعالیت آن براساس واقعیت عینی شکل بگیرد. درغیراین صورت، درک انسان‌ها درباره ماهیت واقعیتهای اشتباه خواهد بود که هرروزه با

1 Karl Marx

2 Sigmund Freud

3 Dialectical Materialism

آن مواجه می‌شوند. به‌رغم این، واقعیت به‌طور مستقیم در ذهن و آگاهی^۱ بازتاب نمی‌یابد، بلکه ماهیت اساسی واقعیت از ما پنهان می‌ماند و بازتابی تحریف‌شده دارد؛ بنابراین همه شناخت واقعیت از طریق تجربه مستقیم زندگی روزانه به‌دست نمی‌آید، بلکه علم انتقادی با نفوذ به درون ظواهر پنهان‌شده واقعیت، روابط علی که چنین واقعیتی را بازتاب می‌دهند، کشف و آشکار می‌کند (ر.ک: سوندرز، ۱۳۹۱: ۳۱-۳۲).

اندیشمندانی مانند آدورنو^۲ (۱۹۰۳-۱۹۶۹)، مارکوزه^۳ (۱۸۹۸-۱۹۶۹) و فروم^۴ (۱۹۰۰-۱۹۸۰) نظریه انتقادی را بازتعریف و گسترش دادند. «این نظریه بر این ایده که خرد انسانی بالاترین توانایی انسان است و با استفاده از آن می‌توان ماهیت جوامع موجود را به نقد و چالش کشید، بنا نهاده شده است» (بلیکی، ۱۳۹۱: ۱۲۸). از نظر آن‌ها، عقل انسانی مانند «محکمه نقد»، مبتنی بر ارزش‌های آزادی و لذت است و انسان‌ها، فاعل‌های آزاد و مختار هستند که می‌توانند زندگی‌شان را براساس ارزش‌هایشان خلق و کنترل کنند. باین‌حال در صورتی که جامعه دچار ازخودبیگانگی شده باشد؛ یعنی انسان‌ها استثمار و استعمار یا ازخودبیگانه شده باشند. در این صورت با کمک نظریه انتقادی می‌توانند وضعیتشان را تغییر بدهند (مارکوزه، ۱۳۵۷؛ ایمان، ۱۳۹۱).

هستی‌شناسی پارادایم انتقادی، بر پیش‌فرض‌های واقع‌گرایی تاریخی استوار است. بر این اساس، واقعیت بیرون از انسان‌ها وجود دارد و بستر اجتماعی در فرایندی تاریخی ساخته شده است. این واقعیت درک‌پذیر است و می‌توان آن را شناخت. به‌علاوه، این واقعیت ماهیتی انسانی دارد و می‌توان آن را تغییر داد (گوبا و لینکلن، ۲۰۰۵؛ ایمان، ۱۳۹۱). رهیافت انتقادی، دنیای اجتماعی را متفاوت از دنیای طبیعی می‌داند. باین‌حال بر قوانین و قاعده‌مندی‌های پیشین در نظام اجتماعی تأکید دارد که هدف پژوهش انتقادی درک و آشکارکردن همین قواعد و قوانین برای ایجاد تغییر و تحول در نظام اجتماعی است. اگرچه واقعیت اجتماعی پیش از انسان‌ها وجود و حضور دارد، ظرفیت خرد انسانی به آن‌ها توانایی درک و تغییر واقعیتشان را می‌دهد.

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش، بر مبنای منطق تحقیقات کیفی و براساس رویکرد تفسیری و استراتژی استفهامی انجام شده است. روش تحلیل محتوای کیفی که روشی نظام‌مند برای تفسیر معنای داده‌های

1 Consciousness

2 Adorno

3 Marcuse

4 Fromm

کیفی است، با رویکرد تحلیل محتوای جهت‌دار^۱ اتخاذ شد. در این رویکرد، پژوهشگر برای استنباط و تشخیص مقوله‌ها، از مدل‌های مفهومی مرتبط با پدیده‌ای که بررسی می‌کند، کمک می‌گیرد. در واقع از طریق نوعی مقوله‌بندی قیاسی، طبقه‌بندی کردن اطلاعات به‌عنوان مصادیق و نمونه‌های مقولات یک چارچوب کدگذاری به انجام می‌رسد؛ بنابراین داده‌ها فقط به شیوه مشخصی که پژوهشگر براساس چارچوب کدگذاری ملزم به رعایت آن‌ها است، توصیف می‌شود (فروح، ۲۰۰۷؛ کوکارتز، ۲۰۰۹).

استراتژی نمونه‌گیری برای انتخاب نمونه‌های تحقیق (جامعه‌شناسان یا متون)، از طریق تکنیک‌های هدفمند چندگانه یعنی با ترکیب راهبردهای هدفمند نمونه‌گیری حداکثر تنوع، مورد انتقادی، زنجیره‌ای و نظری انجام شده است (ر.ک: گال و همکاران، ۱۳۸۹). داده‌ها با انجام مصاحبه و تبدیل آن به متن و از متن آثار علمی (کتاب، مقاله، سخنرانی و...) مشارکت‌کنندگان تحقیق جمع‌آوری شده‌اند. ابتدا مصاحبه عمیق و باز و بدون ساختار انجام شده است. پس از واکاوی مصاحبه و بررسی متونی که درباره آن‌ها با مشارکت‌کننده توافق شده بود، مجدداً به نمونه‌ها مراجعه و مصاحبه نیمه‌ساختاریافته برای ادامه فرایند گردآوری داده‌ها انجام شده است. بر این اساس، متن‌های مصاحبه‌های انجام‌شده و ۵۵ اثر علمی متعلق به شش نفر از دانشمندان جامعه‌شناسی که در دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی ایران به‌عنوان عضو هیئت‌علمی فعالیت داشتند، واکاوی شده است. برای تحلیل داده‌ها با استفاده از تکنیک ساخت‌بندی، واحدهای کدبندی مشخص شدند و براساس چارچوب کدگذاری، مقولات اصلی و فرعی انتظام یافتند. سپس ارتباط منطقی و معنایی مقوله‌ها و الگوهای اکتشاف‌شده، براساس مبانی نظری تفسیر شدند. واحد تحلیل پاراگراف بوده و تحلیل با استفاده از رتوریک یا درک محقق از پاراگراف انجام شده است.

اعتباریابی داده‌ها و کیفیت پژوهش، براساس چهار معیار باورپذیری، اطمینان‌پذیری، تأییدپذیری و نیز انتقال‌پذیری محقق شده است (گوبا و لینکلن، ۱۹۸۵)؛ برای نمونه، باورپذیری از طریق درگیری طولانی‌مدت با زمینه و منابع و داده‌های تحقیق، و زاویه‌بندی یا استفاده از منابع متفاوت داده دنبال شده است. همچنین برای کفایت باورپذیری تحقیق، استدلال‌ها و فرایندهای مرتبط با تحقیق به‌طور شفاف و روشن ارائه شده‌اند (ر.ک: رویس، ۲۰۰۴: ۲۴۳). اطمینان‌پذیری، با مشخص‌بودن محل ارجاع و همچنین نوع متن یا از طریق تکنیک اعتبار

پاسخگو تأمین شده است (ر.ک: نیومن، ۲۰۰۷). تأییدپذیری، از طریق استانداردسازی روش‌ها و روشن‌بودن جزئیات روش‌شناسی به‌کاررفته در تحقیق و مشخص‌بودن فرایند گردآوری و تحلیل داده‌ها، به‌خصوص چارچوب کدگذاری فراهم شده است (ر.ک: شانک، ۲۰۰۶). درنهایت، انتقال‌پذیری از طریق توصیف مناسب برای ارائه همه جزئیات مرتبط با فرایند تحقیق یا توصیف ضخیم دنبال شده است (ر.ک: دنزین، ۱۹۹۴). به‌رغم این، اعتمادپذیری بیانگر کفایت استنباطی^۱ یافته‌ها و نتایج تحقیق است (لینکلن و گوبا، ۱۹۸۵)؛ یعنی اگر داده‌های جمع‌آوری شده را جداگانه بازتحلیل کنند، همان نتایج ارائه شوند. به این منظور، در تحقیق پیش‌رو، کفایت استنباطی از طریق انطباق داده‌ها با چارچوب کدگذاری و یافته‌های تحقیق، به‌وسیله اشخاص دیگر (مشارکت‌کنندگان و همکاران تحقیق) ارزیابی شد.

یافته‌های پژوهش

برای درک هستی‌شناسی حاکم بر پژوهش‌های جامعه‌شناختی در ایران براساس چارچوب مفهومی پژوهش، هستی‌شناسی پژوهش‌های اجتماعی در سه پارادایم غالب مشخص و مطابق آن چارچوب کدگذاری شد و با استفاده از آن، واکاوی پژوهش‌های جامعه‌شناختی انجام شده است. به این ترتیب، تحلیل عناصر هستی‌شناختی پژوهش‌های جامعه‌شناسان ایرانی در ادامه، به نحوی ارائه شده است که امکان تدقیق در فضای پارادایمی جامعه‌شناسی ایران فراهم شود.^۲

دیدگاه هستی‌شناختی ابراهیم فیاض

فعالیت‌های علمی و حرفه‌ای فیاض، معطوف به فهم جامعه‌شناسی معرفتی ایران بوده است. چنین دغدغه‌ای، جهت‌گیری پژوهش‌های او را متوجه تاریخ و آینده کرده است و باتوجه به ارتباطات میان‌فرهنگی تاریخی، چارچوب نظریه‌ای برای ایران ارائه داده است تا براساس آن، سیاست‌گذاری معرفتی و ارتباطی در جامعه را پیشنهاد کند (فیاض، ۱۳۸۷: ۱۰ و ۱۴؛ فیاض، ۱۳۸۹ الف: ۱۱-۱۴). باید ارتباط این دغدغه‌ها با دیدگاه او درباره وضعیت جامعه‌شناسی را در یک رویکرد پارادایمی واکاوی کرد؛ یعنی ذهنیت‌گرایی یا اهمیت تفسیر که به باور وی در

1 Inference Adequacy

۲ اولویت‌بندی گزارش دیدگاه جامعه‌شناسان، براساس حروف الفبا است. به‌علاوه، شواهد و ارجاعات (متن مصاحبه یا تألیفات) که در متن یا جدول‌ها ارائه شده‌اند، برای رعایت اختصار، بسیار کوتاه و خلاصه شده‌اند.

پژوهش‌های جامعه‌شناختی ایران راه نیافته است. فیاض از یک موضع پارادایمی به ماهیت جامعه توجه می‌کند و هرگونه معرفت دربارهٔ جامعه را مستلزم توجه به تاریخ و مراجعه به تفسیرهایی می‌داند که کنشگران آن زمان و مکان دربارهٔ تاریخشان دارند (فیاض، ۱۳۸۷؛ فیاض، ۱۳۹۳: ۵۹-۶۰).

فیاض (۱۳۸۷؛ الف؛ ۱۳۸۹؛ ب؛ ۱۳۸۹؛ ۱۳۹۰؛ ۱۳۹۲) در پژوهش‌هایش همواره بر فرهنگ و ارتباطات میان‌فرهنگی در جغرافیا و تاریخ تأکید می‌کند. تأکید بر امر فرهنگی و تکثر و چندصدایی در واقعیت اجتماعی، بیانگر رویکرد ذهنیت‌گرایانه او به واقعیت اجتماعی است و به جهت هستی‌شناختی با رویکرد اثباتی که واقعیت را عینی و بیرون از انسان تصور می‌کند، فاصله و تمایز دارد. به علاوه، با رویکرد انتقادی که ماهیت واقعیت را دیالکتیک عینیت و ذهنیت می‌داند و اساساً براساس آن فرهنگ بیش از آنکه عرصهٔ توافق و گفت‌وگو باشد، محل سلطه و منازعه و رهایی‌بخشی است، فاصله و تمایز دارد. همچنین ارجاع مکرر به تفاوت‌ها به‌خلاف ارجاع پارادایم انتقادی به تضادها و قاعده‌مندی‌ها یا ارجاع پارادایم اثباتی به «قانون عام»، بیانگر فاصلهٔ هستی‌شناختی از آن پارادایم‌ها و نزدیک‌تر بودن موضع وی به پارادایم تفسیری برای تبیین ماهیت واقعیت است.

فیاض، پیوسته بر خاص‌بودگی و تفرد تأکید می‌کند. واقعیت که سیال و شناور است، فقط از طریق ارتباطات میان فرهنگی و در جغرافیا و تاریخ معین و مشخص درک پذیر می‌شود؛ زیرا کنشگران همواره در حال ساخت‌وسازهای فرهنگی و بازتولید فرهنگ در زندگی روزمره‌شان هستند (فیاض، الف؛ ۱۳۸۹؛ ب؛ ۱۳۸۹؛ ۱۳۹۲). در جدول ۱ اصول هستی‌شناختی دیدگاه‌های فیاض ارائه شده است.

جدول ۱. مضامین هستی‌شناختی فیاض

هویت	معرف	مضامین
	ذهنیت‌گرایی	فیاض (الف؛ ۱۳۸۹: ۸۴، ۹۳، ۹۴، ۱۰۲)؛ فیاض (۱۳۹۰: ۲۳۳)
هستی‌شناسی	اختیارگرایی	«جامعه جلو می‌رود و بازسازی تاریخی و جغرافیایی خودش را انجام می‌دهد.»
	قانون خاص	«جغرافیا ظرف تاریخ و تحقق تاریخ است، حافظ و سعیدی را نمی‌توانیم بدون شیراز بفهمیم.»
	خلاقیت	«مردم فرهنگ را بازسازی می‌کنند؛ چون زندگی تغییر و تحول دارد.» (فیاض، ۱۳۸۷: ۱۶-۱۸)

دیدگاه هستی‌شناختی تقی آزادارمکی

آزادارمکی رویکردی نزد به واقعیت دارد و در پژوهش‌هایش (۱۳۸۹؛ ۱۳۹۱؛ ۱۳۹۳ الف؛ ۱۳۹۵) برای شناخت واقعیتی عینی و بیرونی تلاش می‌کند. تأکیدات وی بر مفاهیمی مانند توسعه، نوسازی، تقسیم‌کار و نیز بنیان‌ها یا قواعدی که نظم اجتماعی را ضمانت می‌کنند، بیانگر گرایش پارادایمی به دیدگاه‌های اثباتی است. از نظر آزادارمکی، کانون‌هایی که از میان رفته‌اند مانند کانون خانواده، کانون‌های فکری و نظری و... بنیان‌ها و اصول انتظام‌بخشی هستند که استمرار نظم اجتماعی را ضمانت می‌کنند و حیات جامعه را تداوم می‌دهند.

اگرچه اذعان می‌کند واقعیت اجتماعی، ساحتی تعاملی و رابطه‌ای دارد (آزادارمکی، ۱۳۹۳ الف؛ ۲۰۹-۲۱۰؛ آزادارمکی، ۱۳۹۵؛ ۴۴۵، ۴۵۳)، واقعیت را برساخته‌ای ذهنی چنان‌که در رویکرد تفسیری معرفی می‌کنند، نمی‌داند. در دیدگاه‌های آزادارمکی، نشانه‌هایی از رویکرد پراگماتیستی به واقعیت اجتماعی وجود دارد. در این رویکرد، روابط واقعی که افراد آن را تجربه می‌کنند و در قالب‌های مختلفی ظاهر می‌شوند، واقعیت اجتماعی را می‌سازند (تشکری و تدلی، ۲۰۱۰)، ولی در پژوهش‌های آزادارمکی (۱۳۸۹؛ ۱۳۹۱؛ ۱۳۹۵) به روشنی مشخص می‌شود محیط، شرایط بیرونی، ساختارها و عواملی غیر از اراده فاعل شناسا تعیین‌کننده‌اند؛ چنان‌که از نظر وی، تغییرات اجتماعی نه در فضای عمل اجتماعی که عمدتاً به واسطه شرایط بیرونی و مداخلات نظام‌های سیاسی یا کانون‌های قدرت و نیروهای اجتماعی سیاسی ایجاد شده‌اند.

تأکید آزادارمکی بر واقع‌گرایی و استناد به شواهد عینی و متمایز کردن علمی از غیرعلمی، بیانگر فاصله پارادایمی با رویکردهای انتقادی و تفسیری است. وی پدیده‌های اجتماعی را مانند عینیت‌هایی خنثی و متأثر از قوانین عام و همیشه معتبر معرفی می‌کند؛ به طوری که تلاش می‌کند از طریق گزاره‌های کلی و نشان‌دادن وجود ارتباطات ثابت میان رویدادها، نظم موجود در پدیده‌های اجتماعی را تبیین کند. با این وصف می‌توان گفت رویکرد پارادایمی وی به اثبات‌گرایی نزدیک‌تر است. در پژوهش‌های آزادارمکی، فرایندهای روانی و ذهنی و معنایی، اهمیت و ارزش و تأثیر تعیین‌کننده‌ای ندارند (آزادارمکی، ۱۳۹۳ الف؛ ۴۱)، بلکه نیروها و شرایط ساختاری و عوامل محیطی از بیرون بر انتخاب‌ها و مسیرها و رفتارهای انسان تأثیر می‌گذارند و نقش تعیین‌کننده‌ای در فعالیت انسانی دارند؛ به گونه‌ای که در رویکرد وی، نوعی جبرگرایی وجود دارد که با تبیین علل و مکانیسم‌ها و نیز تبیین اثر و پیامدهای مربوط به این علل و مکانیسم‌ها توضیح داده می‌شود.

آزادارمکی از طریق شواهد تاریخی، تحولات در بستر اجتماعی فرهنگی ایران را توضیح می‌دهد، اما از این طریق می‌کوشد قواعد عام حاکم بر پدیده اجتماعی را شناسایی کند؛ برای نمونه، او در پژوهش‌های مرتبط با معرفت علمی و جامعه‌شناسی (آزادارمکی، ۱۳۸۹؛ ۱۳۹۱ الف) تلاش می‌کند قواعد حاکم بر شکل‌گیری دانش اجتماعی و جامعه‌شناسی ایران را توضیح بدهد. مراجعه به تاریخ، برای وی به این جهت اهمیت دارد که هم از طریق مستندات که عمدتاً شواهدی عینی هستند، می‌تواند قوانین حاکم بر پدیده اجتماعی را شناسایی و هم شواهدی برای محقق فراهم می‌کند تا نظریه‌اش را اثبات کند (آزادارمکی، ۱۳۸۹؛ ۱۳۹۱ ب؛ ۱۳۹۵).

توجه آزادارمکی به تاریخ را باید در دیدگاه وی درباره بستر اجتماعی درک کرد؛ زیرا تلاش می‌کند تا قواعد و قوانین بستر اجتماعی و فرهنگی را از طریق شواهد تاریخی توضیح بدهد. این نگاه به رویکرد اثباتی نزدیک‌تر است. اثبات‌گراها بستر اجتماعی را مانند واقعیتی تغییرناپذیر می‌دانند که مانند واقعیت مادی، خصیصه غیرانسانی دارد. به‌علاوه، الگوهای بنیادی واقعیت یا قوانین حاکم بر واقعیت، باثبات و نظام‌یافته و متکی بر روابط علی است و می‌توان آن‌ها را کشف کرد. همچنین دانش درباره واقعیت، ماهیتی افزایشی و انباشتی دارد؛ زیرا نظم موجود در واقعیت با گذر زمان تغییر نمی‌کند. از این‌رو قوانین حاکم بر آن تغییر نخواهد کرد؛ بنابراین همان‌طور که نظم و قوانین حاکم بر واقعیت، عام و جهان‌شمول هستند، دانش درباره آن نیز جهان‌شمول است. در جدول ۲ اصول هستی‌شناختی آزادارمکی ارائه شده‌اند.

جدول ۲. مؤلفه‌های هستی‌شناختی آزادارمکی

هویت	معرف	مضامین
رنالیست	آزادارمکی (۱۳۹۵: ۵۶؛ ۱۳۹۱ ب: ۳۹۹، ۴۶۰)، آزادارمکی (۱۳۹۳ الف: ۱۰۲؛ ۱۳۹۵: ۲۱۰، ۲۱۴) و آزادارمکی (۱۳۹۶: ۱۲۰)	
جبرگرایی	«جامعه‌شناسی به ما می‌آموزد تا براساس درک و فهم ساختار اجتماعی (زمینه‌های اجتماعی که کنش اجتماعی در آن شکل می‌گیرد) به بررسی روندها و تحولات با محوریت کنشگران اجتماعی اقدام کنیم» (آزادارمکی، ۱۳۹۱ ب: ۴۶۵؛ ۱۳۸۹: ۲۸۰؛ ۱۳۹۱ ب: ۴۳۸، ۴۶۵، ۴۶۷؛ ۱۳۹۵: ۵۳).	
هستی‌شناسی	«از دل این آسیب‌ها و عوامل مؤثر در بروز این مسئله، راهکار و برنامه ارائه دهیم» (۱۳۹۵: ۹۵؛ ۱۳۹۳ ب: ۳۷).	
قانون عام	«انسانی که در جامعه رشد می‌کند و تربیت می‌شود، نه فقط حائز عقلانیت اقتصادی، بلکه واجد عقلانیت اجتماعی نیز هست» (آزادارمکی، ۱۳۹۳ الف: ۱۷۳، ۱۷۶).	

دیدگاه هستی‌شناختی حسن محدثی

فعالیت‌های علمی و حرفه‌ای محدثی، عمدتاً در حوزه جامعه‌شناسی دین و معرفت قرار می‌گیرند و در پژوهش اجتماعی معتقد به پارادایم‌های تفسیرگرایی با رویکرد انتقادی است و آن را «تفسیرگرایی رادیکال» می‌نامند. او در پژوهش‌هایش (۱۳۹۲: ۱۴۵-۱۴۷؛ الف؛ ۱۳۹۷؛ ب؛ ۱۳۹۷پ) واقعیت را به‌عنوان امری ذهنی و متکثر و برساخت شونده، معرفی می‌کند.

به‌زعم محدثی، در تعاملات انسانی کنش‌های معنی‌داری برساخت می‌شوند که محقق باید از طریق مشارکت در میدان پژوهش و همدلی با کنشگران، معانی آن‌ها را درک کند. از نظر وی، «الگوی عام، از پیش تعیین‌شده، فرا زمان و فرا مکان، وجود ندارد» و «واقعیت‌ها سیال و دگرگون شونده‌اند» و «موقعیت‌مندانه» در حال شکل‌گیری هستند. از این منظر «واقعیت، مداوماً به‌وسیله مردم و در تعاملاتشان با یکدیگر و با نظام‌های اجتماعی، تجربه و تفسیر و برساخت می‌شود». به‌علاوه، انسان موجودی مختار و «کنشگر و خلاق» است و واقعیت اجتماعی، برساخت فهم انسان‌ها در زندگی روزمره است. به‌رغم این، محدثی بر وجود تضاد دائمی در واقعیت اجتماعی تأکید می‌کند و آن را نتیجه تلاش کنشگران آگاه و خلاق برای کسب امتیازها و برتری‌ها می‌داند. از این رو، در چنین واقعیتی نوعی دیالکتیک تثبیت شده و تداوم یافته است که اراده کنشگر آگاه و خلاق را محدود می‌کند.

در هستی‌شناسی تفسیری، برداشت ما از جهان، محدود به تجارب و اتفاقاتی است که در طول زندگی گذرانده‌ایم. در واقع ماهیت عینی زیست‌جهان، نتیجه یا بازتاب یک واقعیت بین‌الذهانی^۱ است. این درک از واقعیت، در مقابل درک اثباتی از واقعیت است. دیدگاهی که تقلیل‌گرا و جبرگرا است و عقیده دارد واقعیت اجتماعی، بیرونی و قاعده‌مند و ثابت است. بر این اساس، چنان‌که در هستی‌شناسی محدثی، واقعیت منحصر به فرد است و به‌طور ذهنی و در تعامل میان انسان‌ها برساخت می‌شود و به باور وی برای درک پدیده‌های اجتماعی باید به زندگی روزمره کنشگران رجوع شود. سپس در سطح انتزاعی‌تر به دانش دست یافت می‌توان گفت از نظر هستی‌شناختی، وی در پارادایم تفسیرگرایی فعالیت می‌کند. در جدول ۳، اصول هستی‌شناختی محدثی ارائه شده است.

1 intersubjective

جدول ۳. مؤلفه‌های هستی‌شناختی در دیدگاه محدثی

هویت	معرف	مضامین
	ذهنیت‌گرایی	«با واقعیتی سروکار داریم که جنبه سابیجکتیوش بسیار مهم‌تر از جنبه ابژکتیوش است؛ یعنی باید معنای آن را از لحاظ کنشگر بفهمیم.»
	اختیارگرایی	«انسان‌ها مدام دچار تحول و تغییر هستند. هم جامعه در حال تغییر و تحول است و هم انسان‌ها تغییر می‌کنند» (۱۳۹۷ الف: ۲۱-۲۲، ۱۸۱).
هستی‌شناسی	قانون خاص	«نمی‌توانید از روابط علت و معلولی صحبت کنید. جهان هرکسی می‌تواند منحصر به فرد باشد و باید فهم و تفسیر مطرح شود.»
	خلاقیت	«فرد با آمدن به دانشگاه از دینداری اسطوره‌ای به سوی دینداری عقلانی حرکت می‌کند و از دینداری جزمی بیشتر به سوی دینداری انتقادی‌اندیشه‌روان می‌شود یا دست‌کم این فرایندها را آغاز می‌کند» (۱۳۹۷ الف: ۴۱).

دیدگاه هستی‌شناختی فرامرز رفیع‌پور

دغدغه نوسازی و توسعه ایران را در همه آثار رفیع‌پور می‌توان یافت. به‌خصوص وقتی درباره «واقعیت» اجتماعی ایران توصیفات و تبیین‌های خود را ارائه می‌دهد، به‌روشنی می‌توان گرایش پارادایمی وی به رویکرد اثباتی را درک کرد. واقعیت از نظر وی، عینی و بیرونی است و درک آن از طریق حواس امکان‌پذیر است. اگرچه بخشی از واقعیت با حواس ما مشاهده‌پذیر نیستند، می‌توان آن را از طریق آثاری که به‌جای می‌گذارد، شناسایی کرد.

مهم‌ترین وجه هستی‌شناختی تفکر رفیع‌پور، تأکید بر تمایز و استقلال ساختارها و کنش‌ها از فهم یا ذهنیت کنشگران است (رفیع‌پور، ۱۳۸۰؛ ۱۳۹۳ الف). واقعیت اجتماعی را به‌گونه‌ای توصیف می‌کند که گویا مردم یا جامعه در ساختن آن و نیز در وقایع مرتبط با آن، نقش یا حتی درکی نداشته‌اند؛ بنابراین به‌دلیل اینکه قوانین حاکم بر این واقعیت، عام و جهان‌شمول‌اند، می‌توان الگوهای نظم را در جامعه ایران از طریق یک علم سازمان‌یافته (۱۳۹۳ ب: ۱۴) شناسایی کرد و براساس آن و از طریق الگوهای مهندسی اجتماعی (۱۳۹۳ الف) و مانند یک کارخانه (۱۳۹۳ ب: ۵۷)، جامعه را مدیریت کرد. در تفکر وی، جامعه تابع قوانین بیرونی است و در کنار طبیعت‌گرایی و کمال‌گرایی‌ای که در آثار وی مشهود است، پس از توصیف‌های گسترده و در توضیح پدیدارها، نوعی جبرگرایی وجود دارد.

رفیع‌پور همواره تفاوت فعالیت‌های علمی و جامعه‌شناختی خود (رفیع‌پور، ۱۳۸۰، ۱۳۸۷، ۱۳۹۳ الف) با سایر فعالیت‌های انجام‌شده در ایران را در خوداتکایی و بومی‌بودن آن می‌داند.

با وجود این، از نظر وی جامعه ایران در وضعیت آشفتگی و بی‌سازمانی اجتماعی قرار دارد و انتظام آن از دست رفته است. بر این اساس، رفیع‌پور تلاش می‌کند تا الگویی شبیه الگوهای جهانی، یعنی همان الگوهایی که در تألیفاتش مکرراً آن‌ها را بدون کارایی می‌داند و از نظر ارزشی در تعارض با ارزش‌های جامعه ایران هستند، ارائه کند. وی در این نگرش، مبتنی بر قانون عام، در پی یکسان‌سازی و ایجاد نظم در ایران است. این منطق که ریشه در دیدگاه‌های اثباتی دارد، بر این فرض استوار است که جهان انسانی نظیر جهان طبیعی، قوانین عام دارد و کار دانشمند اجتماعی کشف و شناسایی این قوانین است. به علاوه، جامعه را مانند ارگانیک می‌داند که برای بقا، اقتضات یا نیازها و الزام‌هایی دارد و کار دانشمند اجتماعی مانند کار پزشکان یا مهندسان، درمان ارگانیک و مراقبت از آن و توجه به نیازها و اقتضات آن است. در جدول ۴، مضامین مرتبط با اصول هستی‌شناختی رفیع‌پور ارائه شده است.

جدول ۴. مؤلفه‌های دیدگاه هستی‌شناختی رفیع‌پور

هویت	معرف	مضامین
	رنالیست	رفیع‌پور (۱۳۸۰: ۱۸۳؛ ۱۳۸۶: ۱۱۲؛ ۱۳۸۷: ۴۱؛ ۱۸۷؛ ۱۳۹۳: ۲۷)
	جبرگرایی	«روابط اجتماعی در طول تاریخ آن‌چنان تداوم داشته و تثبیت شده که به یک پدیده عمیق فرهنگی تبدیل شده است» (۱۳۸۰: ۳۸۶؛ ۱۳۹۳: الف: ۱۴؛ ۱۳۸۷: ۲۲، ۸۲، ۸۳، ۱۹۷).
هستی‌شناسی		«جوامع دیگر را بشناسند و بر آن اساس، معیارها و میزان‌هایی از جامعه سالم قانون عام و ناسالم یا بخش‌های سالم و ناسالم جوامع به دست آورند» (۱۳۸۶: ۱۱۱؛ ۱۳۹۳: ۲۴، ۳۸۴، ۵۲۰، ۵۶۲؛ ۱۳۸۷: ۱۷، ۱۸، ۲۱، ۸۰، ۸۷، ۸۸، ۱۹۶).
	عقلانیت	«یک علت پیروی از هنجار، فایده آن هنجار برای اهداف انسان‌ها و ارضای نیازهایشان در قالب روابط اجتماعی است» (۱۳۸۷: ۷۳، ۲۹، ۳۰، ۳۵، ۳۶، ۴۱).

دیدگاه هستی‌شناختی محمدامین قانع‌راد

فعالیت‌های حرفه‌ای قانع‌راد معطوف به «جامعه‌شناسی علم» بوده است، اما به نظر می‌رسد دغدغه اصلی او، نه توسعه علمی، بلکه فرهنگ و تکثر فرهنگ‌ها بوده است. اهمیت مسئله فرهنگ برای وی، نه از جهت محتوایی، بلکه به وجهی شکلی است. به عبارتی، مسئله نه فقط اعتبار یا درستی ارزشی خاص در فرهنگ نیست، بلکه نفس امکان وجود تفاوت‌های فرهنگی در کنار یکدیگر به نحوی مسالمت‌آمیز است. بر این اندیشه، با استفاده همدلانه و مکرر

کلیدواژه‌هایی نظیر چندفرهنگ‌گرایی، تنوع فرهنگی، تکثر اجتماعی و اصل تفاوت تأکید شده است. رفیع‌پور در گامی ریشه‌ای‌تر و برای توجیه تنوع فرهنگی، آن را با تنوع زیستی مقایسه می‌کند. به عبارتی، همان‌قدر که طبیعت واجد انواع و گونه‌های متفاوت است، فرهنگ نیز واجد هویتی متکثر است. این تشبیه اگرچه پلی میان امر انسانی و امر طبیعی است، اما جهت حرکت استدلال آن به سوی انسانی کردن امر طبیعی است. به این معنا که طبیعت نیز (مانند جوامع انسانی) نه فقط امری مکانیکی و تحت قوانین عام، بلکه امری دینامیک و متنوع است.

این نگاه پلورالیستی، در نخستین آثار قانعی‌راد نیز مشاهده‌پذیر است. در کتاب *تبارشناسی عقلائیات مدرن* (قانعی‌راد، ۱۳۸۱)، تفسیری پست‌مدرن از اندیشه علی شریعتی (۱۳۱۲ تا ۱۳۵۶) ارائه می‌دهد. در قرائت معمول (عبدالکریمی، ۱۳۷۰)، اندیشه شریعتی حاصل رویکردی چپ‌گرا و انقلابی به اصول اسلام دانسته می‌شود. مطابق این قرائت، شریعتی با التفات به اصل تضاد و با نگاه به اصول انتقادی جنبش چپ در دفاع از ستم‌دیدگان و مظلومان به دنبال احیای اسلام راستین بوده است، اما در تفسیر قانعی‌راد تمایز و اهمیت پروژه شریعتی در نحوه ترکیب و گفت‌وگوی میان نحل‌ها و مکاتب مختلف فکری دانسته شده است. در این تفسیر جنبه‌های مبتنی بر تضاد و آنتاگونیسم در تفکر شریعتی به نفع نحوه ترکیب و هم‌نشینی منابع متعدد فکری نادیده انگاشته شده است. گویی برای قانعی‌راد، نفس این ترکیب یا هم‌نشینی در تفکر شریعتی اهمیت بیشتری داشته است. چنان‌که پیش‌تر (۱۳۸۷ و ۱۳۹۷)، از طریق بررسی تاریخی نهضت شعوبیه به نقش تکثر فرهنگی در اوج گرفتن دانش تجربی در عصر طلایی علم در جهان اسلام پرداخته بود.

این اهمیت‌دادن به امر فرهنگی و تأکید ارزشی بر شکل متکثر آن و همچنین منش گفت‌وگویی و تفاهم در این عرصه، نشان‌دهنده اولویت ذهنیت در واقعیت اجتماعی است. از سوی دیگر، تأکید قانعی‌راد بر اصل تفاوت در مقابل اصل تضاد و قاعده‌مندی و همچنین اصل قانون عام، نشان‌دهنده فاصله هستی‌شناختی از پارادایم‌های انتقادی و اثباتی در تبیین ماهیت واقعیت است. ایده یادشده، الهام‌بخش قانعی‌راد در رابطه با مسئله علم در ایران بوده است. به عبارتی، ظهور و افول علم و همچنین توسعه علمی، در ارتباط با چندفرهنگ‌گرایی قرار داشته است. از نظر وی، نه فقط نهاد دانشگاه مشوق و مقوم چنین ایده‌ای است، بلکه اساساً علم درون خود واجد چنین تکثر و گفت‌وگویی است.

به باور قانعی‌راد «دنیای دانش چیزی جز یک جهان کلان گفت‌وگو و مکالمه نیست» (قانعی‌راد، ۱۳۸۳: ۱۸). از این‌رو بیش از ارتباط علم و موضوعش (طبیعت، جامعه و...) متوجه ارتباطات درون‌علمی است. به عبارت دیگر، منظور از دیگری در فرایند علمی نه ابژه عینی جهان خارج، بلکه ذهنیت عالمان و نظریه‌های آن‌ها است. این امر نشان‌دهنده عطف توجه وی به خصلت برساختی علم است (همان: ۲۰). قانعی‌راد بیش از آنکه متوجه عینیت واقعیت و بازتاب این عینیت در قوانین مکشوفه باشد، بر خصلت «سوپرژکتیو» علم و برساختی‌بودن آن متمرکز است. به تعبیری، هستی‌شناسی علم در این منظر بر درک و دریافت واقعیت و تجربه آن به‌وسیله گروه‌های متکثر علمی استوار و اجماع مبتنی بر همین تفسیرها، پیش‌برنده جریان علم است. این منظر تفسیری و انسان‌گرا است. قانعی‌راد در مقابل جبرگرایی، چه از نوع تاریخی و چه از نوع عام، بر اختیار و اراده فاعل شناسا تأکید دارد و بیش از آنکه دل‌مشغول قوانین عام یا قاعده‌مندی ساختاری باشد، متوجه مکان و زمان خاص و سازمان‌یافتگی واقعیت براساس سیستم معانی مشترک در زمان و مکان خاص است. در جدول ۵، اصول هستی‌شناختی قانعی‌راد ارائه شده‌اند.

جدول ۵. مؤلفه‌های هستی‌شناختی در دیدگاه قانعی‌راد

هویت	معرف	مضامین
ذهنیت‌گرایی		«بتوانند فرهنگ‌ها و طبعاً رویه‌های متفاوت زندگی خودشان را به‌گونه‌ای سازمان‌دهی کنند که در عین حفظ تکثر و تشخیص و تمایز از یکدیگر، امکان درکنارهم‌زیستن آن‌ها را در تعامل و کار مشترک تضمین کنند» (قانعی‌راد، ۱۳۸۱: ۱۳۹۱؛ ۱۳۹۳).
هستی‌شناسی	اختیارگرایی	«گروهی از دانشمندان و نخبگانی که به رویکرد شعوبیه تعلق‌خاطر داشتند، توانستند در عرصه دانایی و داشته‌های اقوام مختلف، گفت‌وگویی را میان عالمان دانش‌های مختلف دراندازند. این راهبرد سبب رشد علم در ایران شد.»
قانون خاص		«تحلیل فرهنگی از یک دوره خاص زمانی به ما می‌گوید که علم در آن دوره چگونه ایجاد شده است» (قانعی‌راد، ۱۳۹۳: ۱۷۸؛ ۱۳۸۳: ۱۸).
خلاقیت		«گفت‌وگو مثنی‌اهل شعوبیه بود که زمینه‌ای را فراهم کرد تا الگویی فرهنگی در سیاست‌ورزی و کسب دانش در ایران قرون اولیه اسلامی دوام و قوام یابد.»

دیدگاه هستی‌شناختی مسعود چلبی

رهیافت علمی چلبی از نظر پیش‌فرض‌های هستی‌شناختی، به رویکرد رئالیستی نزدیک‌تر است (چلبی، ۱۳۹۲؛ ۱۳۹۴؛ ۱۳۹۵). از این منظر، واقعیت اجتماعی مستقل از مشاهده‌گر و

فعالیت‌های علم اجتماعی وجود دارد. به‌علاوه، این واقعیت نظم دارد و می‌توان هماهنگی‌های آن را مشاهده و تبیین کرد. باین‌حال، جریان‌های فکری اثبات‌گرایی و عقل‌گرایی انتقادی و رئالیسم، در این موضع هستی‌شناختی نسبت به واقعیت اجتماعی اشتراک نظر دارند، اما برخلاف هستی‌شناسی، اثبات‌گرایی و عقل‌گرایی انتقادی که نگرشی جبرگرایانه به واقعیت اجتماعی دارند و واقعیت اجتماعی را نتیجه نیروهای بیرونی مسلط بر کنشگران اجتماعی می‌دانند، هستی‌شناسی رئالیسم با برداشتی ساختارگرایانه، نیروهای بیرونی که واقعیت اجتماعی را می‌سازند، در موضع‌های مختلف جست‌وجو می‌کند و در مواردی منابع شناختاری درونی را به‌عنوان نیروهای تعیین‌کننده واقعیت اجتماعی در نظر می‌گیرند.

به‌زعم چلبی، واقعیت اجتماعی عینی و مستقل از وجود انسان است (چلبی، ۱۳۹۲؛ ۱۳۹۵: ۳۱)، بلکه واقعیت‌ها مستقل از تجارب حسی و ادراکی ما وجود دارند و حقیقت با امر واقع و واقعیت رخ داده تناظر دارد. با وجود این، چلبی با تصریح واقعیت غیرقابل مشاهده، توضیح می‌دهد که درک این واقعیت، از طریق نمودها یا آثار بیرونی و عینی‌اش امکان‌پذیر است.

رهیافت رئالیسم، برخی فرض‌های هستی‌شناسی برساخت‌گرا را پذیرفته است (بلیکی، ۱۳۹۱: ۳۴۳)، اما بر آن است که تولید و بازتولید واقعیت اجتماعی، در شرایط اجتماعی وسیع‌تری اتفاق می‌افتد که ممکن است کنشگران اجتماعی کاملاً از آن آگاه نباشند. چنان‌که چلبی معتقد است مسائل جامعه ایران مانند مسائل سایر جوامع معاصر، پیچیدگی فزاینده‌ای دارد و مسائل اجتماعی متعدد و درهم‌تنیده، توأمان ابعاد فرهنگی و سیاسی و اقتصادی دارد.

چلبی واقعیت اجتماعی را با ابعاد مشاهده‌پذیر و مشاهده‌ناپذیر توصیف می‌کند و بر آن اساس، الگوهای نظم و سامان و انسجام اجتماعی را توضیح می‌دهد. باین‌حال، از منظر وی واقعیت اجتماعی ایران نابسامان است و گسست ایجادشده در نظم اجتماعی، همواره انسجام اجتماعی ایران را شکننده و آسیب‌پذیر می‌کند. ریشه‌های این دغدغه چلبی درباره نظم را می‌توان در رویکردهای اثبات‌گرایی و پسااثبات‌گرایی ردیابی کرد.

در پژوهش‌های چلبی (۱۳۸۱ و ۱۳۸۳) کشف و نمایش حقیقت، از طریق ابزارهای تجربی امکان‌پذیر می‌شود. به تعبیری «اعیان غیرقابل مشاهده به مدد فکر و نظریه و البته با استفاده از معرفت‌های تجربی و الگوسازی مبتنی بر نظریه» مشاهده‌پذیر می‌شوند (۱۳۹۵: ۲۹). همچنین واقعیت اجتماعی، مستقل از ایده‌ها و اندیشه‌ها است و مبتنی بر یا با مراجعه به قوانین عام

می‌توان آن را بررسی کرد. به‌علاوه، محیط، شرایط بیرونی، ساختارها و عواملی غیر از اراده فاعل شناسا تعیین‌کننده‌اند.

در رویکرد چلبی (۱۳۹۴ و ۱۳۹۵)، انسان موجودی منفعت‌طلب است که نیازهای هنجاری شده و سوگیری‌های عاطفی و هنجاری و شناختی دارد. از این‌رو کنشگران فردی یا جمعی در محیطی با شرایط و قواعد معین، هریک با مجموعه‌ای از امکان‌های انتخاب معین و نتایج محتمل یا مشخص برای بیشینه‌کردن سودشان، با یکدیگر در کنش یا تعامل هستند. در جدول ۶، اصول هستی‌شناختی چلبی ارائه شده است.

جدول ۶. مؤلفه‌های هستی‌شناختی دیدگاه چلبی

هویت	معرف	مؤلفه
	رنالیست	«جامعه (امر اجتماعی) به‌مثابه واقعیت اجتماعی است» (چلبی، ۱۳۹۵: ۲۹، ۳۱، ۸۹).
هستی‌شناسی	جبرگرایی	«ممکن است بتوان دلایل مذکور را در سطح خرد بازتاب انگیزشی نخبگان، به‌عنوان کنشگران علمی، تلقی کرد که تا حد قابل‌ملاحظه‌ای به‌وسیله عوامل محیطی و ساختاری شکل گرفته‌اند» (چلبی، ۱۳۹۴: ۳۲۹؛ ۱۳۹۵: ۵۸).
	قانون عام	«تغییرات و تداوم جامعه مقید به شرط و قواعدی است. جامعه دارای قانون‌مندی است. به همین دلیل ما می‌توانیم صحبت از علم اجتماعی یا علوم اجتماعی بکنیم.»
	عقلانیت	«انسان سازنده (ابزارساز)، سامان‌ده، ناطق و عامل است» (۱۳۹۵: ۳۱؛ ۱۳۹۱: ۴۱).

بحث و نتیجه‌گیری

برای انجام پژوهش‌های اجتماعی، به فلسفه و ابزارهای مفهومی آن نیاز است. حتی دانشمندان علوم طبیعی بی‌آنکه خود بدانند از اصول هستی‌شناسی رنالیستی پیروی می‌کنند؛ هرچند ممکن است نتوانند آن‌ها را صریحاً ابراز کنند (باسکار، ۲۰۰۸). پژوهشگران علم اجتماعی نیز در تحقیقات خود به‌نحوی تلویحی به اصول هستی‌شناسی خاصی پایبندی نشان می‌دهند که براساس رویکردهای متفاوتشان متمایز هستند؛ بنابراین پژوهشگران براساس نوعی فلسفه و مفاهیم فلسفی فعالیت می‌کنند. از این‌رو با استفاده از رویکرد پارادایمی جهت‌گیری هستی‌شناسانه و دستگاه مفهومی علوم اجتماعی و پژوهشگران اجتماعی در ایران واکاوی شد.

جهت‌گیری‌های عملی، به تحقیق و بررسی جهان اجتماعی، تابع خاستگاه‌های نظری و رهیافت‌ها و استراتژی‌های تحقیق است. پژوهشگران اجتماعی با تنوعی از انتخاب‌ها روبه‌رو

می‌شوند که آن‌ها را به پذیرش راهبردهای پژوهشی متفاوت مقید می‌کند. در نتیجه نتایج و یافته‌های متفاوتی خواهند داشت. باین‌حال، صرف‌نظر از دامنه و برد توقعات نظری‌شان، آن‌ها پدیده‌های اجتماعی را با اصالت و پایداری به اصول روش‌شناختی مطالعه می‌کنند. به‌رغم این، در متون مربوط به آموزش روش تحقیق یا در گزارش‌های پژوهشی، تحقیقات اجتماعی عموماً در سطح طرح‌ها و فنون پژوهش‌های اجتماعی معرفی می‌شوند و درباره مبانی فلسفی آن‌ها بحث نمی‌شود؛ به‌گونه‌ای که تصور می‌شود موضوع چگونگی انجام تحقیقات اجتماعی، صرفاً انتخاب روش‌های کمی و کیفی است و فرایند انجام تحقیق محدود به انتخاب روش‌ها و ابزارهای گردآوری و تحلیل داده‌ها است؛ درحالی‌که «هویت هر تحقیق متکی بر بنیان پارادایمی و نظری تحقیق است» (ایمان، ۱۳۹۱). براین اساس، محقق باید در نظر داشته باشد که هر سؤال یا مسئله تحقیقی از نظر مواضع سه‌گانه پارادایمی، یعنی هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی و روش‌شناسی دارای انسجام و همگرایی باشد. در غیر این صورت، تحقیق یا سؤال پژوهش دچار اختلال پارادایمی خواهد شد و معرفت کسب‌شده، مخدوش و غیرعلمی خواهد بود (اباذری، ۱۳۸۲؛ بلژیکی، ۱۳۹۱).

برای کشف اینکه پایه‌های علوم اجتماعی ما بر چه بنیان‌هایی قرار گرفته است، نیاز است درک شود که پژوهشگران اجتماعی به کدام واقعیت وارد شده و از آن خارج شده‌اند و آن واقعیت چگونه در چارچوب معرفتی آن‌ها قرار گرفته است و عمل می‌کند؛ یعنی براساس کدام مصادیق وضعیت دانش ایران به شکلی که دارد، عمل می‌کند و فعالیت انجام می‌دهد. بیش از هر چیز باید روشن شود پژوهشگران اجتماعی ایران، نگاهی که به انسان دارند چگونه است، چه نگاهی به جامعه دارند، دیدگاهی که درباره تحولات دارند چیست و چگونه است، چه نگاهی به آرمان‌ها دارند، چگونه فکر می‌کنند و غیره؛ یعنی باید ریشه‌های فلسفی یا مبانی پارادایمی جامعه‌شناسان در سطوح هستی‌شناسی روشن باشد.

دیدگاه یا رویکردهای هستی‌شناختی متفاوت درباره جهان و دنیای اجتماعی، منتج به روش‌شناسی‌های متفاوت و درنهایت معرفت‌های علمی متمایز شده است. به بیانی دیگر، ویژگی‌های هستی‌شناختی هریک از رویکردهای پارادایمی ذکرشده در تحقیق حاضر، به ارائه معیارهای معرفت‌شناختی معینی منجر می‌شوند و متعاقب آن روش‌شناسی‌ها و نیز روش‌های پژوهشی که معرف آن دیدگاه هستی‌شناختی هستند، از هم متمایز می‌شوند. از این‌رو روش‌شناسی‌های تجربه‌گرایی و تفهیمی و انتقادی، بسترهای تولید و بازتولید معرفت در

پارادایم‌های اثباتی و تفسیری و انتقادی محسوب می‌شوند. اساساً هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی حاکم بر هر رویکرد علمی، به‌عنوان مبانی پارادایمی آن رویکرد، به‌طور مستقیم هویت‌یابی آن علم و تعیین مختصات روش‌شناسی آن را برعهده دارد. بر این اساس، چالش‌های مرتبط با هستی‌شناسی یا معرفت‌شناسی پژوهش، می‌تواند اعتبار تبیین علمی را مخدوش کند؛ زیرا علوم اثباتی و تفسیری و انتقادی با اتکا بر اصول هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی به واقعیت تجربی یا دنیای اجتماعی وارد می‌شوند و به کشف (اکتشاف)، توصیف و تبیین (تحلیل) و نیز پیش‌بینی می‌پردازند.

با این وصف، اکتشاف و تحلیل پیش‌فرض‌های هستی‌شناختی در پژوهش‌های جامعه‌شناسان، هم مسیرهای تولید معرفت علمی از واقعیت اجتماعی را آشکار می‌کند و هم امکان مقایسه هستی‌شناسی‌های حاکم بر پژوهش‌های جامعه‌شناختی را فراهم می‌کند. افزون بر این، ضمن شناسایی هویت معرفت علمی اندیشمندان موردنظر، چالش‌های مرتبط با مبانی پارادایمی پژوهش‌های آن‌ها شناسایی و درک پذیر می‌شود.

ارزیابی پژوهش حاضر از پژوهش‌های جامعه‌شناختی اندیشمندان منتخب، بیانگر آن است که رویکرد هستی‌شناختی در دیدگاه‌های آزادارمکی، رفیع‌پور و چلبی به ادبیات پارادایمی در هستی‌شناسی اثباتی و رویکرد هستی‌شناختی در دیدگاه‌های فیاض و محدثی و قانع‌راد به ادبیات پارادایمی در هستی‌شناسی تفسیری نزدیک‌تر است، اما چنان‌که در مواردی اشاره شده است، رتوریک پژوهش‌های جامعه‌شناختی اندیشمندان موردبحث، جهت‌گیری‌های متفاوتی را آشکار می‌کنند. باین‌حال، می‌توان در سطح هستی‌شناسی پژوهش‌های مورد اشاره، رویکرد غالبی را معرفی کرد؛ به‌عنوان نمونه، می‌توان رتوریک گفتمانی واحدی را در پژوهش‌های چلبی یا فیاض جست‌وجو کرد. همچنین در پژوهش‌های آزادارمکی و محدثی، ضمن اینکه جهت‌گیری‌های متفاوتی آشکار می‌شود، غلبه یک جهت‌گیری توضیح‌پذیر است، اما در پژوهش‌های قانع‌راد یا رفیع‌پور رویکردهای متفاوت بیشتر آشکار می‌شوند.

منظور از ادبیات پارادایمی، رتوریک به‌عنوان یک اصل و عنصر اصلی در پارادایم‌های علم است. یکی از عناصر اساسی در پارادایم‌های علم، معانی بیان است و از طریق معانی بیان، پژوهش‌ها یا دیدگاه‌های مطرح‌شده به‌وسیله جامعه‌شناسان ارزیابی و تحلیل شده است تا مشخص شود به کدام تفکر و رویکرد پارادایمی تعلق دارند؛ یعنی فضای گفتمان ارائه‌شده اهمیت دارد. شایان ذکر است که رتوریک به‌عنوان فرایند استدلال‌سازی و اقناع مخاطب، در

پارادایم‌های علمی یا در متون علمی از طریق تحلیل محتوای کیفی جهت‌دار آشکار شده است. بر این اساس رتوریک گفتمانی یا رتوریک دیدگاه ارائه‌شده مشخص می‌کند جهت‌گیری پارادایمی جامعه‌شناس چگونه است. آیا به دیدگاه تفسیری یا به دیدگاه انتقادی یا به دیدگاه اثباتی نزدیک است یا به دانش عامه تمایل یا نزدیکی دارد. مطالعه حاضر در پی استخراج ادبیات یا شیوه بیان متن با راهنمایی یا جهت‌گیری پارادایمی بوده است.

یافته‌های پژوهش بیانگر خلط پارادایمی در پژوهش‌های جامعه‌شناختی آزادارمکی، قانعی‌راد، رفیع‌پور و محدثی است؛ به‌گونه‌ای که نمی‌توان در همه فعالیت‌های علمی یک جامعه‌شناس، پیوستگی و تسلط حضور یک پارادایم را یافت. حتی در مواردی نمی‌توان در یک پژوهش یا متن، گفتمان واحدی را معرفی کرد. مسئله این نیست که یک جامعه‌شناس بر مبنای پراگماتیسم معرفت‌شناختی یا روش‌شناختی فعالیت می‌کند که البته اگر این‌گونه بود، می‌توانستیم گفتمان غالب بر فعالیت او را پراگماتیسم معرفت‌شناختی معرفی کنیم، بلکه آنچه موجب آنارشی و نابسامانی پارادایمی پژوهش‌های جامعه‌شناختی می‌شود این است که در سطوح پارادایمی و میان هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی و روش‌شناسی و روش به‌کاررفته در یک پژوهش، انسجام و پیوستگی ایجاد نشده است و نمی‌توان گفتمان غالب و روشن و مشخصی را متمایز کرد (ر.ک: حیدری، ۱۳۹۹). به‌رغم این، به‌دلیل اینکه موضوع و مدعای این تحقیق معطوف و محدود به اکتشاف رویکرد هستی‌شناختی در پژوهش‌های اندیشمندان موردنظر بوده است، تصریح شد که رویکرد هستی‌شناسی حاکم بر پژوهش‌های ارزیابی‌شده به کدام ادبیات پارادایمی نزدیک‌تر بوده است.

منابع

- اباذری، یوسف (۱۳۷۷)، خرد جامعه‌شناسی، تهران: طرح نو.
- ایمان، محمدتقی (۱۳۹۱)، فلسفه روش تحقیق در علوم اجتماعی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- ایمان، محمدتقی (۱۳۹۶)، هویت معرفت علمی علوم اجتماعی در ایران، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- آزادارمکی، تقی (۱۳۸۹)، جامعه‌شناسی علم مناقشه‌برانگیز در ایران، تهران: نشر علم.
- آزادارمکی، تقی (۱۳۹۱الف)، ساختار نظریه جامعه‌شناختی ایران، تهران: نشر علم.
- آزادارمکی، تقی (۱۳۹۱ب)، بنیان‌های فکری نظریه جامعه ایرانی، تهران: نشر علم.

- آزادارمکی، تقی (۱۳۹۳ الف)، درس‌گفتارهایی دربارهٔ جامعه‌شناسی امیل دورکیم و ماکس ویر، تهران: نشر علم.
- آزادارمکی، تقی (۱۳۹۳ ب)، جامعه‌شناسی ایرانی به لحاظ مفهومی و نظری، در مختصات جامعه‌شناسی ایران، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی واحد تهران.
- آزادارمکی، تقی (۱۳۹۵)، تغییرات، چالش‌ها و آیندهٔ خانواده ایرانی، تهران: انتشارات تیسرا.
- آزادارمکی، تقی (۱۳۹۶)، دانشگاه و چالش‌های جامعهٔ ایرانی، تهران: پژوهشکدهٔ مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- بلیکی، نورمن (۱۳۹۱)، پارادایم‌های تحقیق در علوم انسانی، ترجمهٔ سیدحمیدرضا حسینی و محمدتقی ایمان و سید مسعود ماجدی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- پایا، علی، ابراهیم‌آبادی، حسین و بهاره آروین (۱۳۹۴)، آسیب‌شناسی نقادانه علوم انسانی و اجتماعی در ایران، تهران: طرح نقد.
- چلبی، مسعود (۱۳۸۱)، بررسی تجربی نظام شخصیت در ایران، تهران، مؤسسهٔ پژوهش فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- چلبی، مسعود (۱۳۸۳)، چارچوب مفهومی پیمایش ارزش‌ها و نگرش ایرانیان، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، دفتر طرح‌های ملی.
- چلبی، مسعود (۱۳۹۲)، جامعه‌شناسی نظم، تشریح و تحلیل نظری نظم اجتماعی، تهران: نشر نی.
- چلبی، مسعود (۱۳۹۴)، تحلیل اجتماعی در فضای کنش، تهران: نشر نی.
- چلبی، مسعود (۱۳۹۵)، تحلیل نظری و تطبیقی در جامعه‌شناسی، تهران: نشر نی.
- حیدری، حمید (۱۳۹۹)، ارزیابی پارادایمی از پژوهش‌های جامعه‌شناختی ایران پس از انقلاب اسلامی، رسالهٔ دکتری دانشکدهٔ اقتصاد، مدیریت و علوم اجتماعی، دانشگاه شیراز، شیراز.
- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۸۰)، توسعه و تضاد: کوششی در جهت تحلیل انقلاب اسلامی و مسائل اجتماعی ایران، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۸۶)، دولت و ملت در افریقای جنوبی: حکومت سیاهان و رفتار سیاسی سفید و سیاه، مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید بهشتی، شمارهٔ ۵۸ و ۵۹: ۱۰۹-۱۳۱.
- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۸۷)، آناتومی جامعه: مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی کاربردی، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۹۳ الف)، دریغ است ایران که ویران شود، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۹۳ ب)، موانع رشد علمی ایران و راه‌حل‌های آن، تهران: شرکت سهامی انتشار.

- روبنشتاین، دیوید (۱۳۸۶)، مارکس و ویتگنشتاین: پراکسیس اجتماعی و تبیین اجتماعی، ترجمه شهناز مسمی‌پرست، تهران: نشر نی.
- سوندرز، پیتر (۱۳۹۱)، نظریه اجتماعی و مسئله شهری، ترجمه محمود شارع‌پور، تهران: انتشارات تیسرا.
- عبدالکریمی، بیژن (۱۳۷۰)، نگاهی دوباره به مبانی فلسفه سیاسی شریعتی، تهران: ناشر مؤلف.
- فاضلی، محمد و فتاحی، سجاد، اشتیاقی، معصومه. و نسترن زنجان‌رفیعی (۱۳۹۴)، یک ارزیابی درونی از کیفیت خروجی نظام آموزش جامعه‌شناسی در ایران، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، شماره ۲: ۲۷-۳.
- فیاض، ابراهیم (۱۳۸۷)، ایران آینده به سوی الگویی مردم‌شناختی برای ابرقدرتی ایران، تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- فیاض، ابراهیم (۱۳۸۹ الف)، جامعه‌شناسی معرفتی ادبیات و ارتباطات، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، دفتر مطالعات و توسعه رسانه‌ها.
- فیاض، ابراهیم (۱۳۸۹ ب)، مردم‌شناسی تاریخی شناختی علم در ایران، تهران: شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.
- فیاض، ابراهیم (۱۳۹۰)، سیاست دین و فرهنگ، تهران: نشر دانشگاه امام صادق (ع).
- فیاض، ابراهیم (۱۳۹۲)، مردم‌شناسی ایرانی تأملاتی در وضع امروز ایران، مشهد: سپیده باوران.
- فیاض، ابراهیم (۱۳۹۳)، فقدان عقلانیت در جامعه‌شناسی ایران، در *مختصات جامعه‌شناسی ایرانی*، تهران: جهاد دانشگاهی واحد تهران.
- قانع‌راد، محمدامین (۱۳۸۱)، تبارشناسی عقلانیت مدرن؛ قرائتی پست‌مدرن از اندیشه دکتر علی شریعتی، تهران: نقد فرهنگ.
- قانع‌راد، محمدامین (۱۳۸۲)، ناهم‌زمانی دانش: روابط علم و نظام‌های اجتماعی-اقتصادی در ایران، تهران: مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور.
- قانع‌راد، محمدامین (۱۳۸۳)، گفت‌وگوهای پیش‌الگویی در جامعه‌شناسی ایرانی، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، شماره ۱: ۵-۳۹.
- قانع‌راد، محمدامین (۱۳۹۳)، گفت‌وگوهای پیش‌الگویی در جامعه‌شناسی ایران، در *مختصات جامعه‌شناسی ایران* (صص ۱۷۵-۲۰۰)، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی واحد تهران.
- قانع‌راد، محمدامین (۱۳۹۷)، اخلاقیات شعوبی و روحیه علمی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

- کجویان، حسین و کریمی، جلال (۱۳۸۵)، پوزیتیویسم و جامعه‌شناسی در ایران، نامه علوم اجتماعی، شماره ۲۸: ۲۸-۵۴.
- گال، مردیت، بورگ، والتر و جويس گال (۱۳۸۹)، روش‌های تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روان‌شناسی، ترجمه احمدرضا نصر و همکاران، تهران، دانشگاه شهید بهشتی و سمت.
- مارکوزه، هربرت (۱۳۵۷)، خرد و انقلاب، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: جاویدان.
- محدثی گیلوایی، حسن (۱۳۹۲)، امتناع اندازه‌گیری دینداری و امکان رتبه‌بندی نوع دینداری، مجله مطالعات اجتماعی ایران، شماره ۱: ۱۳۶-۱۶۵.
- محدثی گیلوایی، حسن (۱۳۹۷ الف)، حکایت دانشگاه: جامعه‌شناسی سازمان‌های علمی و زیست دانشگاهی، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- محدثی گیلوایی، حسن (۱۳۹۷ ب)، حاجی خودتی: خاطرات حج یک جامعه‌شناس، تهران: نقد فرهنگ.
- محدثی گیلوایی، حسن (۱۳۹۷ پ)، خدا و خیابان: نسبت امر متعال و نظم اجتماعی-سیاسی، تهران: نقد فرهنگ.

- Bhaskar, R. (2008), *The Formation of Critical Realism: A Personal Perspective (Ontological Exporations)*, Abingdon: Routledge.
- Blakie, N. (1993), *Approaches to Social Enquiry*, Cambridge, MA: Polity Press.
- Bryant, C. (1985), *Positivism in Social Theory and Research*. New York: St. Martin's Press.
- Densin, N., & Lincoln, Y. (1985), *Naturalistic Inquiry*, Beverly Hills, CA: Sage Publications, Ltd.
- Denzin, N., & Lincoln, Y. (1994). Introduction: Entering the Field of Qualitative Research. In N. Denzin & Y. Lincoln (Eds.), *Handbook Of Qualitative Research* (pp. 1-17). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Früh, W. (2007), *Inhaltsanalyse [Content analysis]* (6th ed.). Konstanz: UVK. George.
- Alexander, L. (1959). Quantitative and Qualitative Approaches to Content Analysis. In Ithiel de Sola Pool (Ed.), *Trends in Content Analysis* (pp. 1-32). Urbana: University of Illinois Press.
- Guba, E., & Lincoln, Y. (2005), Paradigmatic Controversies, Contradictions, and Emerging Confluences, In N. Denzin & Y. Lincoln (Eds.), *Handbook of Qualitative Research* (3rd ed., pp. 191-215). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Hsieh, H.-F., & Shannon, S. E. (2005), Three Approaches to Qualitative Content Analysis, *Qual Health Res*, 15: 1277- 1288.
- Kuckartz, U. (2009). *Einführung in Die Computergestützte Analyse Qualitativer Daten [Introduction to the Computer-Aided Analysis of Qualitative Data]* (3rd rev. ed.). Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Lather, P. (1992), Critical Farnes in Educational Research: Fiminist and Post Structural Perspectives, *Theory into Practice*, No. 2: 87-99.

- Morgan, D. (2007), Paradigms Lost and Pragmatism Regained: Methodological Implications of Combining Qualitative and Quantitative Methods, **Journal of Mixed Methods Research**, No. 1: 48-76.
- Neuman, W. L. (1997), **Social Research Methods, Qualitative and Quantitative Approaches**, London: Allyn and Bacon.
- Neuman, W. L. (2007), **Basics of Social Research Methods, Qualitative and Quantitative Approaches** (3rd Edition), London: Allyn and Bacon.
- Royse, D. (2004), **Research Methods in Social Work**, Thomson Brooks or Cole Press.
- Sarantakos, S. (1993), **Social Research**, Australia, Milbourne: McMilaan Educatio Australia Pty Ltd.
- Shank, G. (2006), **Qualitative Research: A Personal Skills Approach**, Pearson, Merrill Prentice-Hall.
- Tashakkori, A., & Teddlie, Ch. (2010), **Handbook of Mixed Methods in Social & Behavioral Research**, London: SAGE Publications, Inc.
- Tavakol Kousari, Seyed Mohammad Ali, and M. Rahimi Sajabi. (2012). Sociological Theorization in Iran: A Study from the Perspective of Sociology of Sociology. **International Journal of Humanities and Social Science**, No. 8: 200-210.